

KAPOSI MÁRTON

„AZ EGYIK TUDÁSA A MÁSIKÉRA ÉPÜL”

Segítő magyarázatok Dante olvasásához

I.

Danténak nem akármilyen segítségre volt szüksége ahhoz, hogy kijusson a veszélyekkel teli sötét erdőből; ahhoz pedig különösen tájékozott vezetőkre, hogy sikeresen végigjárja a túlvilág három tartományát, és onnan vissza is térve beszámoljon tanulságos utazásáról. Erről szóló műve – bármennyire mentegetőzik is annak elégtelenségeiről – rendkívül gazdag: nagyon különféle jelenségek képei és igen mély gondolatok szövődnek össze benne, amiért olvasójának legalább annyira szüksége van hozzáértő vezetőkre, mint amennyire a különleges világot bejáró költőnek volt. Jól tudták ezt Dante kortársai, akik a „nullius dogmatis experts” alkotó életművének méltatását már temetése napján elkezdték, különösen fontos fő művének alapos magyarázatához pedig szinte késedelem nélkül hozzáálltak, hiszen Jacopo della Lana már két évvel halála után hozzáfogott a *Commedia* kommentárjának megírásához, és példáját hamarosan mások is követték. A 14. század végéig tíz igen értékes *értelmezés* született. A reneszánsz humanistái más szelvényekben, de folytatták ezt a tevékenységet, ami nem csupán a tényfeltárások körét és az elméleti minősítés horizontját szélesítette, hanem azzal is hozzájárult a mű ismertebbé tételéhez, hogy latin nyelvű *fordítást* készített róla.

Az egyetemes Dante-recepció szempontjából is nagyon fontos, nekünk magyaroknak pedig különösen az, hogy Giovanni di Bertoldi da Serravalle 1416–17-ben Luxemburgi Zsigmond német-római császár és magyar király számára *latin-ra* fordította a *Commediát*, és igen részletes, színvonalas *kommentárt* fűzött hozzá. Serravalle vállalkozása nemcsak azt a tényt erősíti meg, hogy a nehezen érthető dantei mű magyarázatát folytatni, korszerűsíteni kell, hanem annak igényéről is tanúskodik, hogy a nagyon fontos művet minél szélesebb körben *népszerűvé* kell tenni.

A magyar kultúra számára attól fogva vált igazán fontossá Dante munkássága, amikortól kezdve a klasszicizmus vitái és a romantika elismerő megnyilatkozásai nyomán elsősorban költői műveire és azok esztétikai értékeire egyre jobban felfigyeltek. Döbrentei Gábor, de sokkal inkább Császár Ferenc fordításkísérletei, aztán többek – köztük Arany János, Toldy Ferenc, Greguss Ágost, Péterfy Jenő – inspirációinak nyomán megszülettek az első igényes magyar fordítások, és ekkor

vált fontossá megfelelő magyarázatok és értelmezések készítése. Rövid filológiai magyarázatokat a fordításokhoz mellékeltek; elméleti jellegű értelmezéseket külön tanulmányok formájában jelentettek meg. Azonban sem az egyes főrészek (*canticák*) fordítóinak kiadásait, sem Szász Károly első teljes és formahű átültetését nem kísérték alapos, részletes filológiai magyarázatok. Babits igen értékes lábjegyzetei is eléggé szűkszavúak, ellentétben nagyon kiváló bevezető tanulmányával. Márpedig a dantei *opus magnus* példa nélküli tény- és gondolatgazdagsága – hozzászámítva hét évszázad elavulási rátáját – kellő eligazítások nélkül a mai érdeklődő olvasó számára is inkább csak afféle kuriózum maradna, amit leginkább – mint Nietzsche mondta – „antikváriusi szemlélet” alapján lehetne nagyra értékelni.

II.

Ennek elkerülése végett és megelőzése céljából vállalkozott a Magyar Dantisztikai Társaságnak egy speciális közössége arra, hogy a közelgő centenárium alkalmából elkészítse Dante fő művének egy *különleges bilingvis kiadását*, amelyet tudományos igényű, több szempontú, gazdag magyarázó anyag tesz teljessé. Ez a terv már a társulat 2004-ben történt megalakulásakor felmerült, és tevékenységének legérdemibb részét ennek előmozdítása, formálása jelentette. Az *Isteni színjáték* három főrészének mindegyikéről egy-egy kötet készül; a *Pokol* ebben az évben jelent meg, és hamarosan a másik kettő is követi majd.

1. A vállalkozás a legszélesebb körű és legmodernebb nemzetközi, valamint figyelmet érdemlő hazai eredményekre támaszkodik, azonban tudományos naprakész-sége miatt a legkevésbé szeretné kiszakítani Dantét a saját korából; hiszen éppen a sok szempontú megközelítés és a különböző szintű interpretációk komplementaritása segíti annak érzékeltetését, hogy a költő egyetemes világfelfogása milyen szorosan fűzte őt kora lényegéhez és értékeihez, mit emelt be ehhez a múltból, és sokatmondó szintéziséből mi lehet fontos számunkra. Dante mondanivalóinak életre keltése során – a történetiség tiszteletben tartása mellett – nagyon figyeltek a kötet szerzői a hitelesség érvényesítésére, a szerző ismert intencióinak követésére, ami konkrétan abban mutatkozik meg, hogy művének legautentikusabbnak tartott *szövegváltozatát* közlik (sajnos, autográf kézirat nem maradt ránk), sőt a tőle származó címet szerepeltetik, hiszen ő ezt írta Cangrande della Scalához intézett levelében: „A könyv címe: »Dante Alighieri Commediája«.” A *Komédia* olyan cím, ami egyben műfaji minősítés is: „A *commedia* pedig valamely dolog keserű mivoltával kezdődik, de aztán tárgya kedvezően végződik.” A szerkesztők tehát a költő óhajának eleget téve adták a kötetnek ezt a címet: *Komédia I. Pokol*. A *divina* jelzővel Boccaccio ajándékozta meg a maga részéről kiválóan ismert, szóban

is, írásban is több alkalommal kommentált művet; a *Divina Commedia* cím pedig az 1555. évi velencei kiadástól kezdve állandósult. Ennek nagyon kifejező magyar átköltése – *Isteni színjáték* – a 19. században jelent meg; Császár Ferenc így említi az *Új életről* kiadott fordításának előszavában 1854-ben.

A kötet létrehozói arra törekedtek, hogy több szempontból megközelítve segítsenek megérteni Dante költői szövegét. A *Pokol* mind a 34 énekét (*canto*) kommentárjaival együtt mintegy külön fejezetként mutatják be; és ezek a következőképp tagolódnak:

1. Dante *olasz nyelvű költői szövege*, a mind ez ideig legkorszerűbb kritikai kiadás alapján (Giorgio Petrocchi szerkesztette, legújabb megjelenése 1966).

2. Az olasz verses szöveg *magyar parafrázisa*, vagyis a szerzők által készített olyan különös prózai fordítás, amely annyiban különbözik az egyszerű szó szerinti fordítástól, hogy egy nem művészi igényű, de választékos megfogalmazás, amely igyekszik követni az eredeti szintaktikai tagoltságát, sőt versszerűen tördelve leképezi a megfelelő versszakot, a sajátosan egységes tercintát.

3. *Lábjegyzetek* formájában rendezi el a szöveg megértésében feltehetőleg nehézséget okozó szavak, kifejezések, homályos jelentésegységek, illetve tulajdonnevek, események, utalások stb. rövid magyarázatát, amelyek közvetlenül megkönnyítik az olvasás folyamatosságát. Ezek indexszáma az ének olasz szövegének megfelelő sorát jelzi.

4. Az adott ének után következik egy részletes, a pusztá tényszerűségeen túlterjedő, az ének egészére vonatkozó *értelmezés*, amely tulajdonképpen egy speciálissá profilizált tanulmány. Részletesen tér ki a tények, személyek, utalások stb. magyarázatára; bemutatja az ismert forrásokat, megvilágítja az elvi problémákat, előre- vagy visszautalásaival beilleszti a megénekelt részt a komplex mű egészébe. A résztémára vonatkozó forrásmagyarázatokat nyújt, részben azzal, hogy röviden felvázolja a kulturális (mitológiai, filozófiai) előzményt, részben pedig a tények, személyek, eszmék bemutatását összekapcsolja annak jelzésével, hogy ezek mit jelentettek Dante számára. Ez utóbbiak folytatásaként az értelmezést szélesíti ki és a megértést mélyíti tovább azzal, hogy felhívja a figyelmet a bemutatottak áttételesebben kifejezett értelemszintjeire, esetleg azokra a bonyolultabb költői eszközökre, amelyekkel Dante mondanivalójának fontosságát nyomatékosította, pregnánsabbá formálta.

A magyar *parafrázis* prózai egyszerűsége a lábjegyzetek alapvetően *filológiai* tartalmú támogatásával elsősorban egy olyan alapjelentés, lényegében a *sensus literalis* folyamatos kibontását teszi lehetővé, ami önmagában is mond valamit az olvasónak: megismerhet bizonyos eseménysort, aminek alapján a *Commediát* műfajilag leginkább valamilyen *regénynek* lehet tekinteni (mint ahogyan nevezték is olykor „teológiai regény”-nek). Az *értelmezés* többlete, komplex *hermeneutikája* kell ahhoz, hogy a közvetettebb jelentések (jelentéskörök) is kirajzolódjanak, a mélyebb értelemszintek is felszínre kerüljenek, vagyis hogy a *sensus spiritualis* esz-

mei sokrétősége már ezen az első igényes magyarázatszinten is megmutatkozzon elég jól észrevehetően: így művészi értékei, aminek alapján *eposzként* lehet tekinteni erre az impozáns műre, s amit nem szó szerinti vizualitása miatt, hanem nagyon is metakozmikus, metafizikus és metateoretikus teljessége miatt *vízió*nak érdemes minősíteni. A nyelvi, filológiai és hermeneutikai kalauzolás segítségével egy nagyon sajátos középkori műegész döntő fontosságú megértési küszöbénél megkapja a lehetőséget a mai olvasó ahhoz, hogy a továbbiakban a saját tudásával is kiegészítve gazdagítsa tovább az *Isteni színjáték*ról megszerezhető tudást.

2. A kötet szerkesztői és szerzői több kommentálási formát vettek alapul, és egyesítettek kellően módosított formában. A *Commediáról* készült 14–17. századi kommentárok nem különítették el a tényszerű és elméleti magyarázatokat, illetve nagyon eltérő arányban foglalkoztak velük az egyes értelmezők. Itt – főleg az olvasás folytonossága kedvéért – külön kaptak helyet a filológiai és az elméleti magyarázatok.

A *nyelvi* parafrázist illetően arra voltak tekintettel, hogy az olaszul nem tudók (nem elég jól tudók) számára *lefordítsák* Dante szövegét. Serravalle – a legműveltebbekre számítva – a közismert *latin* nyelvet választotta; egy 14. századi ismeretlen velencei másoló – szélesebb körű olvasóközönségre gondolva – *venetói tájszólásba* írta át, sőt bizonyos szavakat ki is cserélt, helyenként át is költötte a *Commedia* négyötöd részének „illustre vulgare”-jét (és bizonyos helyeket kihagyott, összesen az egész mű csaknem egyötödét). *Más nép nyelvére* a 18. században kezdték fordítani; elsőként angolra Charles Burney, a *Pokolt*, 1760-ban. Az első ilyen átültetések prózai formában készültek; mint amilyen a Serravalée is, amit ő rövid sorokba tördelve közölt, és első ránézésre könnyen versnek gondoltak. Nem sokkal később igényes prózai fordítások, majd költői átültetések születtek, de ezeket csak rövid filológiai jegyzetek kísérték. A művészi értékű költői fordítások készítése lehetővé tette idővel, hogy bilingvis kiadásokat jelentessenek meg, ami könnyítette a nyelvi megértést. Nálunk mind a költői, mind a prózai fordításokhoz – nagyrészt a nyelvi megértést segítő – rövid magyarázatok társultak. Különös megoldásokkal a magyar prózai fordításoknál találkozunk. Cs. Papp József (1906, 1907, 1909) a magyarított dantei *szövegbe* illesztette *zárójelbe tett* igen rövid magyarázatait, amelyek egyaránt tartalmaztak tényszerű és *nyelvi* felvilágosításokat; Szabadi Sándor (2004) az egyes canticák után helyezett el nagyrészt hasonlókat; Kenedi Géza (1925) nem is készített ilyeneket. A jelen kiadvány annyiban tér el többé-kevésbé minden korábbi megoldástól, hogy nem másoktól átvett prózai fordítást közöl, hanem saját parafrázist (amihez támasztékul igénybe vehetők a lapalji jegyzetek).

A 18. század második felétől gyorsan fejlődő dantisztika nagy gondot fordított a *filológiai* jellegű magyarázatok mellékelésére, mind az olasz eredeti, mind a műfordítások megjelentetésekor. Ezt az eljárást igyekeztek tökéletesíteni ezen kötet

munkatársai, amennyiben rendkívül széles körű nemzetközi precedensek felhasználásával szinte példa nélküli alapos magyarázó anyagot állítottak össze, olykor bizonyos rejtélyeket is megoldva.

Az egyes énekeket követő *értelmezések* önmagukban véve, hermeneutikai műfajként nem újszerűek, de egy szövegkiadás kötetébe építve azok. Ugyanis a legkorábbi Dante-kommentárok (például Boccaccióé vagy Benvenuto da Imoláé) nagyrészt ilyenek voltak, illetve később, a modern dantisztikában kialakult *lectura Dantis* műfaja testesítette meg a kommentálás olyan sajátos formáját, amely az egyes énekeket alapul véve komplex értelmezést ad, ami témát és nyelvezetet, tényt és jelentéseket együtt szemlélve és egymásból is kibontva igyekszik a minél többértűen megragadott értelmet felszínre hozni. Nem a *sensus litteralis* és a *sensus spiritualis* párhuzama mentén mozog, hanem a kettő konkrét kölcsönhatását kibontva halad különbségeik feloldása terén az anyag diktálta irányba. Annyiban *ancilla texturae*, hogy annak érthetővé tételét szolgálja, de ugyanakkor legalább annyira *famulus musarum* is, hiszen a szöveg művészi értelmet is integráló szerepét van hivatva tudatosítani. A kötetben olvasható értelmezések leginkább ennek a feladatnak felelnek meg, és ugyanakkor – a témától függően – azzal nyújtanak többet, hogy valamilyen elméleti (teológiai, filozófiai, esztétikai) probléma magyarázatára is kitérnek. Ez utóbbi minimumát nem érdemes kihagyni, hiszen Dante műalkotásként írta meg nagy művét, amely éppen szervesen egységes teljessége miatt művészi, elsősorban konstruktív optimalitása adja esztétikumát.

A szerzők szem előtt tartják azt, hogy *ma élő* érdeklődőknek szeretnének megfelelő felvilágosítást nyújtani, akik számára már nagyon sokat kell elmondani a középkorról, sőt Dante rendkívüli műveltsége miatt a még korábbi kultúrákról is. Az ezt különböző formákban tartalmazó bőséges anyag a dantei mű közvetlen megértésén túl talán ahhoz is hozzájárul, hogy ezekben a régi kultúrákban elsősorban az *egyetemesség történelmileg meghatározott formaváltozatait* lássuk, és minél kevésbé szórakoztató kuriózumokat csodáljunk bennük.

3. A nagyon *értékes anyag* és a *jól szerkesztett kötet* közvetlenül egy néhány főből álló közösség munkájának eredménye. A vállalkozás irányítója a Magyar Dantiszikai Társulat elnöke, Kelemen János akadémikus, akit a vezetőség két tagja, Mátyus Norbert és Nagy József segített, sőt az anyag formálódásában szerepet játszó felolvasóüléseken a társaság tagjai is elmondták észrevételeiket. A végeredményben *hét dantista* erőfeszítéseinek hozadéka összegződött. A magyar dantisztika fejlődését mutatja, hogy ezek több kutatónemzedék képviselői. A „nagy öregek” mellett (Kelemen János, Hoffmann Béla) az utóbbi években felnőtt középgeneráció (Mátyus Norbert, Nagy József, Tóth Tihamér) és a minden elismerést megérdemlő legifjabbak (Draskóczy Eszter, Berényi Márk) produktumai összegződnek. Nem csupán a gondos lektori és szerkesztői munkának köszönhető, hogy az egyes szerzők eredményei között nincs szóra érdemes színvonalkülönbség. A komment-

tárok anyagába beépítették azoknak a kollégáinknak releváns megállapításait is, akik közvetlenül nem vettek részt ebben a munkában (Madarász Imre, Pál József, Sallay Géza, Szabó Tibor). A lektorok – Bárdos Judit, Csantavéri Júlia, Ertl Péter, Nádasdy Ádám – alaposága és precizitása, illetve Olbert Mariann illusztrációinak szemléletessége tette teljessé a félezer oldalas kötet értékeinek körét.

A mindig és mindenki számára nehezen érthető dantei fő mű olvasói ebben a kötetben hatékony segítséget kapnak a több szempontú, de mindig az egész szem előtt tartó értelmezéshez. Műfordítást nem ad a kötet (a szerkesztők különböző okokból elálltak attól a korábbi tervüktől, hogy Babits átültetését is szerepeltessék); az olvasónak lényegében a felkínált tudományos támogatás felhasználásával kell – valószínűleg újra, de másképp – hozzáfogni a maga egyéni „lectura Dantis”-ának munkájához, a *saját olvasatának* megformálásához. Előbb olvasgatni kell Dantét, elgondolkodva, medítálva, műve betűjének és szellemének sokféle átmenet-változatát megértve, s inkább csak aztán segítségül hívni a művészi fordítást ahhoz, hogy annak besegítésével esztétikumából még több feltáruljon számára. Van választási lehetőségünk, hiszen Babits szinte kanonizált fordításán kívül két újabb, nemrég született teljes *Commedia*-fordításunk van. Nádasdy Ádámé 2016-ban jelent meg, illetve Baranyi Ferenc *Pokol* (2012) és Simon Gyula *Paradicsom* (2014) átültetése után kettejük közös *Purgatórium* fordítása 2017-ben látott napvilágot, vált teljessé vállalkozásuk.

A magyar olvasóknak nem könnyű, de nagyon megkönnyített lehetőségük nyílt arra, hogy kiváló vezetőik támogatásával induljanak el nagyon különféle élményeket szerezni Dante monumentális költeményének nem veszélyekkel, csak nehézségekkel teli másvilágába. Ebben segíti őket a kötet rendkívül gazdag anyaga, amely Leopardi ismertetésünk címéül választott megállapítását igazolja majd: „az egyik tudása a másikéra épül”.

(Dante Alighieri: *Komédia I. Pokol*. Kommentár. Szerkesztette: Kelemen János, Nagy József közreműködésével. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2019, 550 p.)